

JSTOR: esettanulmány a tudományos kommunikáció jelenkori történetéből

A tanulmány a felsőoktatásban lezajlott technikai változások történeti szempontú elemzése a technológiai vállalatok, a *dotcom* cégek 1990-es évekbeli felfutásától kezdve az ezredfordulón bekövetkezett tőzsdei krachon keresztül az utána következő fokozatos élénkülésig az online folyóirat-archívum, a JSTOR (<http://www.jstor.org>) példáján.

A JSTOR a tudományos folyóiratok archiválási megoldására indított projektből nőtt ki, amelynek eredeti célja elsősorban a nyomtatott periodika-állományok tárolási nehézségeinek enyhítése volt. Az USA-ban 1995-ben nonprofit szervezetként bejegyzett JSTOR ma 87 országban van jelen; a multidiszciplináris adatbázis (fő erőssége a humaniorák és a társadalomtudományok) több mint 600 cím teljes retrospektív állományát tartalmazza. Nyomban jelezzünk egy lényeges megszorítást: a folyóiratok utolsó évfolyamainak – általában 3–5 év – teljes szövegű elérését nem engedélyezik. Ez a „mozgó fal” (moving wall) koncepció, amely a JSTOR-nak a kiadókkal való licencszerződésében szerepel, és amely a kiadó által közrebocsátott szám, és a JSTOR által elérhetővé tett utolsó szám közötti időtartamot fedi. A JSTOR nem kívánja zavarni a kiadóknak a legfrissebb kötetek és számok eladásából, előfizetéséből származó bevételét. Amint a megőrzés és archiválás tökéletesen megbízható pontja áll a könyvtárak rendelkezésére: az eltérő érdekek közötti egyensúlyteremtés a JSTOR küldetésnyilatkozatának lényeges eleme.

A JSTOR megvalósítása 1993-ban körvonalazódott, amikor az *Andrew W. Mellon Alapítvány* egy projektet indított a *Michigani Egyetemen*. Tíz történelmi és közgazdasági magfolyóirat vett részt a pilotprogramban: az alapítvány 700 ezer dollárral támogatta az egyetem idevágó hardver- és szoftverfejlesztési igényeit. A nagyszabású digitalizáláshoz szükséges infrastruktúra 1994 decemberi megteremtése után az alapítvány újabb 1,5 millió dollárral járult hozzá a tíz kiválasztott folyóirat teljes állományának (kb. 750 ezer oldal) visszamenőleges, nagyfelbontású (600 dpi) szkenneléséhez. Annak ellenére, hogy csupán tucatnyi egyetem és főiskola vett részt a programban – a *Princeton Egyetemen* tükrözve is volt az anyag –, a kecsgető kezdet nyomán 1995 augusztusában JSTOR névvel egy új vállalatot alapítottak további tudományágak bevonására, újabb egyetemi partnerek

keresésére, a szoftverek továbbfejlesztésére, és a fizetős szolgáltatás elterjesztésére. Történeti szempontból döntő jelentőségű volt az új vállalat elkötelezettsége az archiválás iránt – ez olyan üzleti modell és infrastruktúra kiépítését feltételezte, amely garantálja a tartalmakhoz való hosszú távú hozzáférést.

A magántulajdonú filantróp intézmények, alapítványok általában külső szervezetek és egyének javaslata alapján helyeznek ki pénzügyi támogatást egy adott területre. Bár a JSTOR az alapítványi pénzek sorozatos allokálásából épült ki, az alapítványi jelenlétnek ez a markáns mértéke mégsem tekinthető tipikusnak. A JSTOR eredetét még tovább kutatva 1988-ig kell visszamenni, amikor *William G. Bowen*, a Mellon Alapítvány elnöke ismertette elgondolását. Az 1990-es évek elején Bowen fölvetette, hogy a folyóiratok régebbi állományának digitalizált változata (*backfile*) meg tudná oldani a könyvtárak súlyos tárolási gondjait. Az alapítvány három munkatársával, *Richard Ekman*-nal, *Ira Fuchsszal* és *Richard Quandt*-tal együtt (utóbbi a kelet-európai könyvtáraknak szánt támogatás felelőse volt) a projekt megvalósításába fogott. A szerzői jogra szakosodott jogászokkal egy mintaszerződést alakítottak ki, amellyel megkeresték a kiszemelt kiadókat. A projekt indulásának – és egész további létének – feltétele az volt, hogy a kiadók engedélyezzék a visszamenőleges digitalizálást. A Michigani Egyetem ideális terep volt a projekthez, mivel vezető szerepet játszott a korai digitalizálási kezdeményekben (pl. *Making of America*), kiváló könyvtár-informatikai tanszéke volt, és a Mellon Alapítvánnyal régóta kapcsolatban állt. Miután a kiadók megadták az engedélyt a tíz folyóirat szereplésére, az egyetem vállalta a szoftver továbbfejlesztését és a digitalizálás menedzselését. Az alapítvány munkatársai is kivették a részüket a projektből, különösen a kiadókkal és a partnerfőiskolákkal való kapcsolattartás területén. Az ígéretes projekt egy adott pillanatban szembekerült a szervezeti felépítés problémájával. Felismerték azt, hogy egy ilyen projekt alapítványi támogatása nem tarthat örökké, s a hozzáférési szolgáltatás fizetősé tétele fedezni tudná a működési költségeket. A szervezeti átalakulás felmerülésekor a Michigani Egyetem tűnt a legalkalmasabbnak arra, hogy irányítsa az átmenetet a fizetős modell megteremtéséhez.

Mégsem így történt – 1995 nyarán egy másféle szervezeti struktúrát vezettek be. Az egyetemi környezetet a Mellon vezetői nem találták megfelelőnek a JSTOR kibontakozásához – meggyőződésük szerint egy helyi campus kiszolgálása eltér attól, amit egyetemen és főiskolák tucatjainak folyamatosan bővülő ellátása kíván. A JSTOR nemzetközi növekedése, tárgyalások a kiadókkal, az öfenntartás kialakítására nem egyetemi háttérrel igényel. Ma már nehéz lenne kideríteni, hogy ha a JSTOR a Michigani Egyetem kebelén belül marad, mennyire lett volna sikeres. Vannak jelek arra, hogy az egyetemek a vállalati felépítésnél lassabban, rugalmatlanabban alkalmazkodnak az új technológiához. Ilyen szempontból érdemes lenne összevetni a JSTOR-t az egyetemi berkekben maradt olyan kezdeményezésekkel, mint a *John Hopkins Egyetem Project Muse* programja (<http://muse.jhu.edu>), illetve más vállalatok, pl. az Elsevier programjai. Végül is 1995 közepén újtúra indult a független JSTOR-szervezet: a nonprofit cég igazgatósági testületének élére *Kevin Guthrie* állt.

Ebben az átalakulási folyamatban, a kezdeti támogatott projekttől a független öfenntartásig jutott vállalkozó szervezetig a Mellon inkubátori szerepet játszott; a szoftverfejlesztés, az oldalszkennelés vagy minőség-ellenőrzés nem tartozott az alapítvány feladatai közé, ezek az egyetem keretén belül történtek. A Mellon munkatársai a JSTOR stratégiájában különösen a folyóiratok digitalizált régi állományaival, a *backfile*-okkal, illetve a nagy presztízsű magfolyóiratokkal foglalkoztak. Az alapítvány adta a működési infrastruktúrát, az épületeket, az alap-IT-t, a pénzügyi kezelést, valamint az igazgatósági testület (Board of Trustees) szervezeti kialakítását. A Michigani Egyetem szervezetéből való kiválás lebonyolítását is a Mellon-munkatársak csapata végezte.

A Mellon a hagyományos alapítványétól eltérő szerepet játszott a JSTOR korai fejlődésénél. Mint egy nonprofit szervezetinkubátor (elégé hasonlóan a kockázati tőkés vállalkozáshoz) a Mellon sokkal többet nyújtott a pusztán finansziális segítségnél. A Mellon csak a JSTOR konszolidálódása után lépett vissza egy szokásos alapítványi pozícióba.

A Mellon újabban háttértámogatást nyújtott egy másik szervezetnek, az *ARTstor*nak is, amely kutatási-oktatási célra gyűjtött képek (az állomány ma kb. 500 ezer kép) digitális könyvtára (<http://www.artstor.org>). Szervezeti szempontból a JSTOR és az ARTstor a filantróp alapítvány számára erős

inkubációs tevékenységet jelentett, amelybe még az alkotó üzleti tervezés is beletartozott. Ettől kissé eltérő modellt, a belső inkubátori szerep mellett külső inkubátori segítségre is támaszkodó projektet kíván megvalósítani a Mellon Alapítvány egy sor más alapítvány együttműködésével: az *Ithaka* (<http://www.ithaka.org>) új digitális könyvtári projektek és más technológiai kezdeményezések számára nyújt segítséget a felsőoktatásban.

A Mellonnál kiöltött gondolat, a JSTOR kezdeti célja az volt, hogy a könyvtárak tárolótereik kímélését a digitalizált verziókkal való helyettesítéssel oldják meg. A tárolási nehézségek leküzdésénél, ugyanakkor az archiválásnál is fontosabbnak bizonyult a részt vevő könyvtárak számára a fontos folyóiratokhoz való, bővített keresési funkciókkal rendelkező elektronikus hozzáférés. A JSTOR azonban az archiválási funkciót végig prioritásként kezelte. Ennek voltak következményei: a legmagasabb minőségi követelményeket teremtették meg a digitalizálás technikai lebonyolításához; az archívumot számos, földrajzilag távol eső helyszínen gondozták, másodlagosan-redundánsan tükrözték, s az üzleti modellt is a JSTOR-szervezet hosszú távú – tehát archiválásra szolgáló – fenntartására alapozták. Ez az archiválási küldetés híressé tette a JSTOR-t az akadémiai közösség körében.

2005 nyarán több mint 2400 könyvtár fizető résztvevője a JSTOR archiválási szolgáltatásának. (2006. szeptember 22-én a partnerkönyvtárak száma 3073. – A ref.) Ebből 1300 az USA-ban van, 100 az Egyesült Királyságban, a többi pedig más országokban. E számoknak az idézése itt most nem a JSTOR sikerét van hivatva megerősíteni, hanem fel akarja hívni a figyelmet az archiválás gyakorlatára. A XIX. század kezdete óta a modern kutatókönyvtár állományát magától értetődően hosszú távú megőrzésre építette. Ez az archiválási feladat megmaradt – minden generáció szembesül azzal a kompromisszummal, hogy megtartsa objektumokat a jövőnek, ugyanakkor megfeleljen a kurrens igényeknek. A könyvtárosok és kutatók tisztában vannak a megőrzési-archiválási misszió fontosságával. Ám az elmúlt 150 évben az elméleti feltevéstől eltérően kevés könyvtár gondozta és építette állományát kifejezetten hosszú távú célokkal. A könyvtárak túlnyomó többsége a felmerülő kutatás és oktatás azonnali kielégítését szem előtt tartva végezte a gyarapítást. A megőrzést küldetésüknek tartó könyvtárak, az *archiválók*, az anyagok megőrzése mellett aktív módon az állomány konzerválását, restaurálását is felada-

tuknak tartották. Ezek az oltalmazó gyűjtemények a társadalom számára egyre fontosabbá váltak.

Az elektronikus források rendelkezésre állásával az archiválás szervezeti kerete drámai mértékben változik. A világon régóta megőrzést folytató 100-200 könyvtár helyett ma a JSTOR-ban több mint 3000 könyvtár fizet licencciját, 641 folyóirat hosszú távú elérése céljából. Ezeknek a folyóiratoknak a védelme a korábbihoz képest nemcsak jobban garantált (a minőség-ellenőrzés és a sokpéldányos fenntartás miatt), de ma a megőrzés költségei is sokkal több könyvtár között oszlanak meg! A JSTOR számos olyan könyvtárat is bevont a megőrzésbe, amelyek korábban nem végeztek archiválást; licenccijai annyira mérsékeltek, hogy nem érik el a hagyományos archiválás költségeit sem, amellet jóval átfogóbb hozzáférést tud nyújtani. A JSTOR üzleti modellje a széles könyvtári részvétel mellett igazságosabban, egyenletesebben osztotta el az archiválás terheit és felelősségét. Ma még nem látható, vajon az archiválási rendszer újratervezésének e példáját követni fogják-e mások, ahogy más elektronikus források is archiválási modell kialakításának igényével szembesülnek. A JSTOR sikere, amely a hozzáférés „eladása” mellett az archiválást is megoldja, talán követendőnek fog tűnni.

Az akadémiai környezetben végbemenő technológiai váltás történelmi szempontból is tanulságos. Azok a döntések, amelyek a JSTOR arculatát formálták, máshogy is alakulhattak volna; ez a megoldás tehát a sikerhez vezető útnak csak egyik változata. Ha a JSTOR a siker esettanulmánya,

akkor ez a Mellon Alapítvány rendkívül erőteljes szerepének tulajdonítható, olyan szerepnek, amelyet más alapítványok általában nem tudnak és nem is akarnak vállalni a támogatott projektek életében.

A referáló kiegészítése:

A JSTOR hazai jelenlétéről említsük meg, hogy a teljes szövegű periodikaarchívum a következő intézményekben érhető el: a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára, a Corvinus Egyetem Könyvtára, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, a Közép-európai Egyetem Könyvtára és a Magyar Nemzeti Bank Könyvtára. A magyar partnerintézmények vagy a teljes, multidiszciplináris gyűjteményre fizetnek elő, vagy az adott könyvtár profiljába illeszkedő válogatott kollektív folyóirataikhoz kérik hozzáférést. A CEU például az *Arts and Sciences I-IV* sorozatát rendeli meg kb. 400 folyóiratcím visszamenőleges állományának online elérésével, a KSH az *Arts and Sciences I-II*, 250 folyóiratcímre tartalmazó csomagra fizet elő 2000 óta, a Corvinus Egyetem pedig a *Business* kb. félszáz címet tartalmazó részgyűjteményéhez fér hozzá (egy részleges csomag hozzáférési díja durván félmillió forint egy évre). A JSTOR itthoni meggyökerezésében is a Mellon Alapítvány játszotta a főszerepet, hiszen a *JSTOR Participation Grant – Eastern Europe* projekt (<http://support.jstor.org/eemellon/>) keretén belül jelentős támogatást nyújt a könyvtári előfizetőknek. A kezdeti terhek zömét a Mellon állja, s az előfizetési saját rész a három-öt éves futamidő alatt fokozatosan emelkedik – a magyar közgyűjteménynek még mindig elfogadhatónak tekinthető szintre.

/SCHONFELD, Roger C.: JSTOR: a case study in the recent history of scholarly communications. = Program, 39. köt. 4. sz. 2005. p. 337–344./

(Bánhegyi Zsolt)

Szürke irodalom a British Libraryben: egy rejtett forrás újraéledése

A British Library gyűjteménye

Az utóbbi 40 évben a *British Library*ben (BL) épült fel a világ legnagyobb gyűjteménye szürke irodalomból. A kezdetek az 1950-es évekre nyúlnak vissza, amikor erősödtek a tudományos törekvések, és ezzel együtt nőtt a szakirodalom mennyisége. A kutatások zöme nem az Egyesült Királyságban, hanem elsősorban az USA-ban és Oroszországban folyt, és az eredményeket inkább műszaki jelentésekben tették közzé, mintsem szakfolyóiratokban. Az Egyesült Királyság közelebbi döntött, hogy ezeket a dokumentumokat elérhető-

vé kell tenni az ország tudományos közössége számára. Ekkor alapították a *Nemzeti Tudományos és Műszaki Kölcsönző Könyvtárat* (*National Lending Library for Science and Technology*) Boston Spában, amelyből később a *BL Dokumentumellátó Központja* lett (*British Library Document Supply Centre = BLDSC*). Több mint tíz évet vett igénybe, amíg azonosítani tudták az anyagok kiadóit, fejlesztették a gyűjteményt, és az elérőséghez szükséges rendszereket beszerezték. Ma már a legtöbb brit kutatási jelentés megtalálható a BL OPAC-jában.